

Старший науковий співробітник Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»

У дослідженні розкрито питання репресивного впливу системи радянських концентраційних таборів спеціального призначення (особлагів) та умов перебування в них у 1948—1954 рр. на політичних в'язнів, зокрема, колишніх учасників українського визвольного руху (1940—1950-х рр.). Класифіковано методи і засоби тиску та наслідки їх впливу на в'язнів.

Ключові слова: ОУН, ГУЛАГ, ІТЛ, МВД ССРСР, МГБ ССРСР, особлаг.

Ihor Derevyanyy

The role of the «osoblags» in the system of the soviet concentration camps (1948—1954)

The research considers how the system of concentration camps for special purposes («osoblags») of USSR and the prison regime in 1948—1954 realized a repressive influence upon political prisoners, who participated in liberation movement in 1940—1950. The researcher classifies the methods and means of pressure and the effects of their impact on prisoners.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, GULAG (Chief administration of corrective-labor camps and colonies), ITL (corrective-labor camp), MVD (Ministry of Internal Affairs) of the USSR, MGB (Ministry of State Security) of the USSR, osoblag (camp for special purposes).

РОЛЬ «ОСОБЛАГІВ» В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ (1948–1954)

Виникнення та функціонування системи радянських концентраційних таборів особливого призначення — «особлагів» — спецтаборів (від рос. «лагерь особого назначения») було явищем репресивного апарату тоталітарної системи в період її активної боротьби проти визвольних рухів на території Східної Європи. Особлаги набули виняткового значення у боротьбі радянського тоталітаризму проти свобод людини на тлі повоєнних світових процесів переосмислення моралі мілітаризму та повернення до гуманізму, принципи якого знайшли своє відображення у Декларації ООН «Про права і свободи людини» (грудень 1948 р.). Вагомого значення особлаги набули як репресивний засіб проти колишніх учасників українського визвольного руху — вояків Української Повстанської Армії та членів Організації Українських Націоналістів, що були захоплені в полон радянськими органами державної безпеки та яких від 1948 р. ув'язнювали в особлагах як особливо небезпечних державних злочинців.

Проблеми функціонування особлагів мало торкаються в наукових дослідженнях, особливістю яких є загальний розгляд питань виникнення, функціонування та ліквідації особлагів у структурі системи радянських концентраційних таборів¹.

Метою пропонованого дослідження є висвітлення специфіки функціонування особлагів, особливостей табірної режиму, примусових робіт, норм харчування та медичного обслуговування, неформальних стосунків між адміністрацією таборів із в'язнями та в середовищі політичних і кримінальних в'язнів та вплив вищевказаних факторів на групу політичних в'язнів.

¹ В'ятрович В. *Історія з грифом «секретно»*. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 328 с.; Епплблом Е. *Історія ГУЛАГу*. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 511 с.; Смирнов М. Б., Сигачев С. П., Шкапов Д. В. *Система мест заключения в СССР 1929–1960 // Справочник системы исправительно-трудовых лагерей в СССР / [сост. М. Б. Смирнов. Под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского]*. — Москва: Звенья, 1998. — 600 с.; Иванова Г. М. *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. — Москва: Наука, 2006. — 438 с.

ІТЛ біля копалень ім. Матросова (до 1953 р. — ім. Берії). Колима, 1956 р.

Ці проблеми висвітлені в історичних документах, зокрема питання норм харчування, медичного обслуговування, виняткових заходів адміністрації щодо придушення виступів в'язнів в 1953—1954 рр. висвітлені у документах ГУЛАГу МВД ССРСР, МВД ССРСР та МГБ ССРСР — нормативних актах щодо функціонування особлагів². Вплив згаданих наказів, інструкцій та розпоряджень на політичних в'язнів відображено в мемуарах колишніх українських повстанців — в'язнів особлагів³ або свідків їхньої діяльності інших національностей⁴.

² ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960 / [сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. — Москва: Материк, 2000. — 888 с.; История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 2. Карательная система: структура и кадры / [отв. ред. и сост. Н. В. Петров]. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 696 с.; Т. 3. Экономика ГУЛАГа / [отв. ред. и сост. О. В. Хлевнюк]. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 624 с.; Т. 4. Население ГУЛАГа: численность и условия содержания / [отв. ред. А. Б. Безбородов, В. М. Хрусталева; Сост. А. Б. Безбородов (отв. сост.), В. М. Хрусталева]. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 624 с.

³ Внамісті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць Норильського повстання 1953 року / [Упоряд. І. Кривуцький]. — Львів: Манускрипт, 2009. — 276 с.; Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). — Львів: ПП Сорока Т. Б., 2009. — 204 с.; Княжицький А. На дні ССРСР. Спогади в'язня ГУЛАГу. — Львів: Кент, 2001. — 296 с.; Кривуцький І. За полярним колом. — Львів; Полтава: Духовна вість, 2001. — 376 с.; Порендовський В.-І. У кітязя Степлагу (Кенгір 1949—1954). Спогади. — Львів: Сполом, 2005. — 272 с.

Згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР № 416—159сс від 21 лютого 1948 р. у системі ГУЛАГу з'явився новий вид ІТЛ (від рос. Исправительно-трудовой лагерь) — особлаг⁵. Його створення було викликане інтенсивним напливом в'язнів унаслідок посилення боротьби радянських репресивних органів проти визвольних рухів у країнах Східної Європи, зокрема в Західній Україні та Прибалтиці протягом 1944—1947 рр. Колишні повстанці склали нову категорію політичних в'язнів, яких режим вважав небезпечнішими, ніж інтелігенцію. Тому в існуючій системі концтаборів на базі окремих табірних пунктів створювали табори для ізоляції цього контингенту в'язнів.

Головною метою створення особлагів була повна ізоляція «особливо небезпечних державних злочинців» — учасників збройного спротиву радянському режимові — від загалу в'язнів (політичних та кримінальних) ІТЛ, що регламентувалася наказом МВД СРСР № 00219⁶ від 28 лютого 1948 р. та «Інструкцією про режим утримання в'язнів в спеціальних таборах МВД СРСР» від 17 вересня 1950 р.⁷

У лютому 1948 р. постало п'ять особлагів: № 1 — Мінлаг (адміністрація в м. Інта, Комі АССР), № 2 — Горлаг (м. Норильськ), № 3 — Дубравлаг (с. Темники Комі АССР), № 4 — Степлаг (м. Жезказган, до 1994 р. — Джезказган, Казахстан), № 5 — Берлаг (м. Магадан). У серпні 1948 р. — особлаг № 6 — Речлаг (м. Воркута, Комі АССР). До 1952 р. було створено такі особлаги: № 7 — Озерлаг (м. Тайшет, Іркутський край), № 8 — Песчлаг (м. Караганда, Казахстан), № 9 — Луглаг (с. Долинське, Казахстан), № 10 — Камишлаг (с. Ольжерас, тепер м. Междуреченськ, Кемеровська обл.), № 11 — Дальлаг (пос. Екібастуз, Казахстан), № 12 — Водоразделлаг (проіснував протягом 25.10.1952 — 29.04.1953; с. Мі-

⁴ *Пожившие в ГУЛАГе* / [Сост. А. И. Солженицин]. — Москва: Русский Путь, 2001. — 408 с.; *Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 3.* — Москва: ИНКОМ НВ, 1991. — 384 с.

⁵ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960.* — С. 135, 343.; *История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 2. Карательная система: структура и кадры.* — С. 326—327.

⁶ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960.* — С. 135, 555—556; *Епплом Е. История ГУЛАГу.* — С. 363; *История сталинского Гулага. Т. 2...* — С. 328—330.

⁷ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 555—567.

Табірні бараки у 5-й зоні Мінслагу — «Інтауголь». 1955 р.

кунь, Комі АССР). Ліміт місткості 6-и спецтаборів складав 145 тис. в'язнів, проте в 1950—1951 рр., — при 9-и особлагах, ліміт уже був 275 тис. в'язнів⁸, а в 1953 р. — 210 тис.⁹ Найбільшими з них були Озерлаг (ліміт — 45 тис. в'язнів), Речлаг та Песчлаг (ліміт — по 35 тис.)¹⁰.

Чисельність в'язнів в особлагах в 1948 р. сягала 57 375 осіб, що складало 2,61 % від загальної кількості в'язнів ГУЛАґу, в 1949 р. — 122 754 (5,21 %), в 1950 р. — 188 610 (7,36 %), в 1951 р. — 225 959 (8,94 %), в 1952 р. — 273 562 (10,1 %), в 1953 р. — 227 526 (9,2 %), в 1954 р. — 208 003¹¹ (15,7)¹².

⁸ *История сталинского Гулага. Т. 2. — С. 371; Иванова Г. М. История ГУЛАГа... — С. 300.*

⁹ *Енпльбом Е. История ГУЛАґу... — С. 364.*

¹⁰ *Справочник системы исправительно-трудовых лагерей в СССР... — С. 344, 353, 368.*

¹¹ *Там само. — С. 167, 188, 205, 210, 218, 282, 315, 324, 344, 353, 368, 403.*

¹² *Усі підрахунки здійснено на основі порівняння даних про кількість в'язнів в ГУЛАґу, розміщених у виданні ГУЛАґ: Главное управление лагерей. 1918—1960 / [сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. — Москва: Материк, 2000. — 888 с.*

Табірний цвинтар. Мінлаг

Особлаги підпорядковувалися ГУЛАГу МВД ССРСР. Виробничою їх діяльністю керували відповідні головні управління МВД ССРСР — державні економічні підприємства, що за типом були трестами. В'язнів до цих таборів скеровувало МГБ ССРСР, і, відповідно, питання звільнення, переведення на спецпоселення і загалом пересування в'язня за межами концтабору (переважно це стосувалося виконання робіт) регламентувалося та здійснювалося відповідними місцевими органами МГБ ССРСР. Лише переведення в'язнів із одного табору до іншого відбувалося за погодженням між МВД та МГБ ССРСР¹³.

З посиленням політичного терору проти антирадянського руху в кінці 1940-х — на початку 1950-х років відбулися зміни в управлінні особлагами. У 1949 р. їх було передано у відомство Тюремного управління МВД ССРСР. А в березні 1953 р., після смерті Сталіна, розпочалися процеси часткової лібералізації суспільно-політичного життя, що відобразилося на системі радянських концтаборів. ГУЛАГ було виведено з-під юрисдикції МВД та

¹³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 556, 557.

відпорядковано Міністерству Юстицій ССРСР¹⁴. 8 лютого 1954 р., згідно з наказом МВД ССРСР № 0095, особляги було передано у відомство ГУЛАГу¹⁵.

Для утримання в'язнів у таких таборах було розроблено спеціальні інструкції щодо запровадження табірної системи, який дещо відрізнявся від режиму ІТЛ. У житлових частинах особлягу запроваджувався режим, близький до тюремного: встановлювалися ґрати на вікнах, двері бараків у нічний час зачинялися на замок, накладалася заборона покидати бараки у неробочий час. Житлової площі на особу в 1948 р. надавали удвічі менше, ніж в ІТЛ — 1 м.кв. на особу¹⁶. Проте в 1950 р. ця норма була збільшена до 1,8 м.кв.¹⁷. У бараках перебувало від 100 до 200 осіб. В'язні спали на двоярусних нарах вагонної системи.

Кожному в'язню надавали спеціальний в'язничий одяг та особистий номер, що його він зобов'язувався носити на зовнішній стороні верхнього одягу: на шапці, грудях та спині. При нумерації в'язнів використовували літерно-цифровий шифр: спочатку зазначалася літера російської абетки, потім цифра від 1 до 100¹⁸. Виклики в'язнів відбувалися за номерами, що створювало видиму дискримінацію людської та громадянської гідності адміністрацією таборів до в'язнів.

До режиму цих таборів належали й особливі умови ізоляції в'язнів від родинного кола, адже побачення із родичами були заборонені. Згідно з інструкцією 1950 р., листування з членами родини відбувалося один раз на три місяці¹⁹, проте реально листування відбувалося один-два рази на рік²⁰. Заборонялося листування в'язням, що відбували додаткові покарання у штрафних бараках чи карцерах.

В'язні мали право на отримання посилок від родичів лише за умови наявності спеціального дозволу начальника табору або його

¹⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 793.

¹⁵ История сталинского Гулага. Т. 2... — С. 468.

¹⁶ Смирнов М. Б., Сизгачев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960... — С. 52.; Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 363.

¹⁷ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 558.

¹⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 556.; Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 363.

¹⁹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 560.

²⁰ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. — С. 364.; Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії... — С. 83—84; Порендовський В.-І. У кігтях Степлага... — С. 77.

першого заступника. Питання видачі такого дозволу узгоджувалося з відділом МГБ ССРСР у особлазі і видавалося лише за згодою обох структур (МВД та МГБ)²¹. Вміст посилок чітко регламентувався: дозволяли передачі лише харчів, одягу та постелі²², усі інші речі вилучали та без пояснення причин повертали відправнику. Реально такі посилки одержували одиниці, а щодо учасників українського визвольного руху, то майже ніхто з них таких посилок не одержував або через заборони керівництва табору, або, здебільшого, через знедоленість у повоснні роки родичів в'язня в Західній Україні або на спецпоселеннях, куди їх депортовували карально-репресивні органи радянської влади як «членів сімей ворогів народу»²³.

Один раз на тиждень у житлових приміщеннях особлагів відбувалися обшуки на предмет наявності заборонених речей. В окремих випадках відбувалися й особові обшуки в'язнів. Цей обшук проводили керівник табірної підрозділу, оперативний працівник, начальник наглядової служби разом з черговим наглядовою групи²⁴.

Передбачалося існування у зонах майстерень з ремонту одягу та взуття для потреб в'язнів. Вони були розташовані в спеціальній зоні, відгородженій від бараків, під строгою охороною, а інструменти видавалися під строгим контролем²⁵.

Як і в ІТЛ, в'язнів-чоловіків та в'язнів-жінок утримували в різних табірних частинах²⁶.

В'язням заборонялося купувати у межах таборів побутові речі першої необхідності: миючі засоби та предмети гігієни. Дозволяли купувати лише додаткову їжу, при чому не більше як на 75 рублів на місяць. Ці гроші були віртуальні: їх нараховували на особовий рахунок в'язня за виконання примусових робіт²⁷. В'язні купували додаткову їжу в спеціальних торгівельних закладах табору — «ларьках». Лише в січні 1953 р. було здійснено спробу змінити цей порядок. У доповідній начальника ГУЛАГу І. Долгих міністрові внутрішніх справ С. Круглову запропоновано дозволити в'язням

²¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 561.

²² Там само. — С. 559, 567.

²³ Порендовський В.-І. У кітнях Степлагу... — С. 87.

²⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 557.

²⁵ Там само. — С. 558.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 560.

особлагів витрачати на додаткові харчі не 100 рублів на місяць, а 300 рублів, як це було впроваджено в ІТЛ²⁸. Проте немає жодного документального підтвердження втілення цієї ідеї.

В'язнів цих таборів використовували на особливо важких роботах²⁹. Серед найпоширеніших були роботи у видобувній промисловості та на будівництві промислових та житлових об'єктів. Виробничі об'єкти чітко закріплювалися за особлагами, і робота на них в'язнів з інших особлагів та ІТЛ була заборонена.

Особлаги мали окрему специфіку виробництва. Виробництво Мінлагу базувалося на вугледобувній та деревообробній промисловості, будівництві шахт, доріг та обслуговуванні Інтинського комбінату МВД СРСР з переробки вугілля. Виробництво Горлагу — на видобутку залізної руди та вугілля, а також будівництві доріг; Дубравлагу — на обслуговуванні Темниківського промислового комбінату ГУЛАГу МВД (текстильні, деревообробні та лісохімічні підприємства, виготовлення будматеріалів); Степлагу — на обслуговуванні Джесказганського мідного комбінату, видобутку вугілля та каміння, будівництві житлових об'єктів та виробництві речей побуту; Берлагу — на видобутку руди, кобальту, золота, вугілля, урану, а також лісозаготівлі; Речлагу — на видобутку вугілля, сільськогосподарських роботах та будівництві доріг і промислових та житлових об'єктів; Озерлагу — на лісодобувній та переробній промисловості, сільськогосподарській діяльності та виробництві речей побуту; Песчлагу — на видобутку каміння та вугілля і будівництві промислових та житлових об'єктів; Луглагу — на видобутку бутового каменю, мінеральних фарб, виробництві будівельних матеріалів та кераміки, обробці лісу, сільськогосподарських роботах та житловому будівництві; Камишлагу — на вугільнодобувній промисловості та житловому будівництві у м. Томську; Дальлагу — на видобуванні та переробці вугілля; Водоразделлагу — на лісодобувній і переробній промисловості та будівництві залізниці Айкіно — Кослан³⁰.

²⁸ *История сталинского ГУлага. Т. 3... — С. 312—314.*

²⁹ *Смирнов М. Б., Сигаев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960... — С. 52; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 556.*

³⁰ *Смирнов М. Б., Сигаев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960... — С. 324, 204—205, 218, 403, 167, 367, 343, 353, 315, 282, 210, 188.*

Протягом 1948—1950 рр. усіма плануваннями та безпосереднім виконанням робіт керували представники МГБ ССРСР. Це було пов'язано зі ставленням влади до в'язнів, яких вважали особливо небезпечними, а відтак такими, що не заслуговують на довіру. Ситуація змінилася 1950 р., коли за наполяганням МВД ССРСР, за підписом заступника Міністра внутрішніх справ ССРСР генерал-полковника І. Серова, всупереч вимогам МГБ ССРСР, адміністрації особлагів надано можливість «використовувати в'язнів в якості інженерно-технічного персоналу для керівництва виробничою діяльністю на об'єктах робіт»³¹. Така зміна відбулася для зменшення фінансових витрат на утримання ГУЛАГу, а також для інтенсифікації виробничих та будівельних робіт за рахунок кваліфікованих спеціалістів з числа в'язнів.

Керівниками робочих бригад були в'язні «з числа найбільш дисциплінованих та сумлінних, що відзначилися у роботі»³², що нерідко виконували функції донощиків за певні пільги.

Від 1950 р. встановлювався 10-годинний робочий день, без врахування перерви на обід, чотири вихідних дні на місяць, а також окремі вихідні 1 та 22 січня, 1 та 2 травня, 7 та 8 листопада й 5 грудня³³.

Колишній в'язень Іван Кривуцький так описував перші дні роботи у Норильську на будівництві школи: «Недалеко від початку вулиці на пустирі, обгородженому колючим дротом, освітленому прожекторами, з вишками для конвою в чотирьох кутах, ми повинні викопати у вічній мерзлоті котловани під фундаменти для першої школи... Нам видали інструменти: лопати, кирки й лопати... Норма, здається, 0,7 кубометра. Я прикинув об'єм і подумав, що це не так багато. Почали довбати. Грунт ніяк не піддається, як я думав спочатку. Треба було відколювати по кілька сантиметрів ломом або киркою. Лопатую тільки відкидати»³⁴. Робочі зони були віддаленими від таборів, час на подолання шляху від бараків до місця праці, на перевірку в'язнів за списками на виході та вході

³¹ *Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 555.*

³² *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 559.*

³³ *Там само.*

³⁴ *Кривуцький І. За полярним колом... — С. 16.*

до зони — т.зв. «повірки», а також час, що йшов на видачу та прийом інструментів не враховувався як робочий. Таким чином, час перебування в'язнів поза житловою зоною збільшувався в середньому до 14 годин³⁵.

Харчова норма в'язня жодним чином не сприяла підтримці його фізичного стану. Щоденною нормою було 750 г спецхліба, рідкий суп з капусти чи з сочевиці, дві ложки каші та чай. Головною стравою в'язня залишався саме спецхліб. Його особливість полягала у складниках, внаслідок чого він був важким та маленьким: при вищевказаній вазі його об'єм становив 10 см³. При невиконанні виробничих норм у таборах застосовували т.зв. «штрафний пайок», що становив 650 г хліба³⁶. У Степлазі, згадує Володимир-Ігор Порендовський, один раз на місяць видавали 0,5 кг цукру на в'язня, проте такий нераціональний розподіл призводив до загострення шлункових хвороб та ще більшого виснаження і так ослаблених в'язнів³⁷.

У 1949 р. було знижено денну норму хліба на 50 г. Це стосувалося не лише ІТЛ, а й двох управлінь особлагів: Речлагу та Горлагу³⁸.

Занижені норми харчування, недостатні для оптимального відновлення фізичних сил в'язня, призводили до виснаження та хвороб, що ставало причиною аварій та травм на виробництві.

В особлагах протягом 1948—1950 рр. медична допомога була мінімальною, оскільки спеціалізованих медичних частин (т.зв. «інвалідних таборів») жодною інструкцією передбачено не було³⁹. Натомість існував оздоровчий пункт, де надавалася перша медична допомога. Порядок надання медичної допомоги жодною інструкцією не регламентовано, окрім порядку «санітарної обробки» новоприбулих в'язнів та 21 доби карантину. Лікування в'язнів відбувалося вільнонайманими лікарями медпункту табору на власний розсуд, в залежності від кваліфікації⁴⁰. Умовою невиходу на роботу слугувало рішення лікаря медпункту табору після об-

³⁵ Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії... — С. 72.

³⁶ Порендовський В.-І. У кітях Степлагу... — С. 64.

³⁷ Там само. — С. 86—87.

³⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 541, 552.

³⁹ Енпльом Е. Історія ГУЛАГу... — С. 364.

⁴⁰ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 564—65.

стеження в'язня при наявності у нього високої температури або хвороби, що загрожувала епідемією. У таких випадках в'язень залишався в окремому бараці, проте належного лікування він не отримував. В інших випадках — виходили на роботу. В'язень Горлагу Ганна Заячківська-Михальчук згадує, що на роботи виходили навіть хворі на цингу⁴¹. Лікарі при перевірці в'язнів, що скаржилися на хворобу, на власний розсуд визначали придатність хворого до роботи. В'язень Александр Кропочкін згадував, що в 1949 р. у Степлазі його із хворими та опухлими суглобами було відправлено на важкі роботи з видобутку каменю в кар'єр. Про рівень лікування свідчить його цитата: «Хвороба в таборі — це прощання з життям. “Доходяга”, “фітіль”, “дерев'яний бушлат” в кінці кінців незворотні»⁴². Найпоширенішими хворобами серед в'язнів були дистрофія та туберкульоз, при чому обидві були наслідком невідповідності норми харчування в'язнів виконуваний роботі. Не усіх в'язнів, хворих на вищевказані хвороби, відправляли на лікування. Лікуванню підлягали лише важкохворі в'язні із 2-м ступенем дистрофії та середньою формою туберкульозу або захворюваннями серця. У випадку захворювання легкої форми в'язні виходили на роботу⁴³.

Ситуація змінилася у 1950 р., коли внаслідок кількарізних вимог з боку МВД СРСР у зонах концтаборів було сформовано медичні частини, що мали стаціонарні відділення⁴⁴. Тоді фізично ослаблених в'язнів (т.зв. «доходяг») за згодою лікаря могли на кілька днів переводити до стаціонару. Проте були випадки, коли хворих забирали на роботи в залежності від суб'єктивної волі лікаря або начальника медчастини⁴⁵. Від 1950 р. хворих на туберкульоз та дистрофію, незалежно від стадії хвороби, госпіталізували. 18 лютого 1949 р. введено в дію наказ ГУЛАГу № 9/5 про дострокове звільнення смертельно хворих в'язнів⁴⁶. Згідно з цим наказом, в 1955 р. було звільнено М. Дужого (секретар президії та в.о. голови президії УГВР), що помер через 12 днів після звільнення. Все це

⁴¹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... — С. 71.

⁴² Пожившие в ГУЛАГе... — С. 391.

⁴³ История сталинского ГУлага. Т. 4... — С. 541.

⁴⁴ Кривуцький І. За полярним колом... — С. 214.

⁴⁵ Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 3... — С. 45.

⁴⁶ История сталинского ГУлага. Т. 4... — С. 557.

*Українські політв'язні під час роботи на кам'яному кар'єрі.
Норильськ. 1955 р.*

звело показник смертності в особлагах до мінімуму, наприклад, у грудні 1952 р. він становив 0,01%⁴⁷.

Наслідком важких фізичних робіт у складних природних умовах, невідповідного харчування та відсутності належного медичного обслуговування було погіршення стану здоров'я в'язнів, що призводило до прогресування хронічних захворювань та до пришвидшення смерті.

Окремим способом тиску на в'язнів були покарання за порушення таборового режиму та трудової дисципліни. До цих порушень часто зараховували невиконання необґрунтованих та неможливих до виконання вимог представників адміністрації, наглядачів та конвоїрів. До порушень належали також наближення до попереджувального паркану — т.зв. «заплеткі» — забороненої зони, що становила 2 м від табірної огорожі — в зоні таборового підрозділу, а також наближення до вартового або конвоїра ближче ніж на 10 м⁴⁸.

⁴⁷ *История сталинского Гулага. Т. 4...* — С. 125.

⁴⁸ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 559.

Покарання за порушення мали різні види: 1) позбавлення права користуватися «ларьком» від 2-х до 3-х місяців; 2) позбавлення права листування з родичами терміном від 6 місяців до 1 року; 3) переміщення в'язня до штрафного бараку терміном від 2-х до 6-ти місяців; 4) ув'язнення у карцері від 5-ти до 15-ти діб⁴⁹.

Ізолятори були двох видів: штрафний барак із загальними камерами місткістю від 15 до 20 осіб та карцер із одиночними камерами з додатковим парканом із колючого дроту, розташовані у штрафній зоні табірної відділення. Обидва види ізоляторів будувалися з каменю або дерева⁵⁰. Ув'язненні у штрафному бараці не звільнялися від примусових робіт⁵¹. Їх використовували на особливо важких роботах. І. Кривуцький, описуючи свою роботу під час перебування у штрафному бараці в грудні 1949 р., наводить дані про погодні умови, під час яких його примусили розчищати від мерзлого снігу дорогу: більш ніж 40-градусний мороз при холодному вітрі більше 10 м/с. Норма розчищеного снігу була встановлена для нього у розмірі 55 м.куб. Робочий день тривав 8 годин без перерви на обід, а харчова норма в кінці робочого дня була мінімальною: 500 г хліба, суп, дві ложки каші та чай⁵². У Степлазі штрафна норма хліба становила 400 г⁵³.

Одиночні камери у карцері були обладнані підйомними нарами, що опускалися лише на шість годин на добу в нічний час; постелі не видавали⁵⁴. Камера мала заґратоване вікно розміром 60 × 60 см. Двері камери були постійно зачинені та мали очний отвір

Табличка на значення т.зв. «запретной зони» — «запретки». Фото з колекції Володимира Оглобліна

⁴⁹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 563.

⁵⁰ Там само. — С. 557.

⁵¹ Там само. — С. 559.

⁵² Кривуцький І. За полярним колом... — С. 61.

⁵³ Порендовський В.-І. У кігтях Степлагу... — С. 64.

⁵⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 564.

для нагляду за в'язнем і дверцята для передачі їжі. До харчового раціону штрафника входили 300 г хліба та горня окропу на добу, а один раз на три доби — рідка страва⁵⁵.

Охорону в'язнів особлагів під час конвоювання до місць робіт здійснювала не воєнізована охорона (ВОХР), до якої входили відставні співробітники карально-репресивних органів радянської влади та військовослужбовці радянських військ, як це було в ІТЛ, а окремі частини конвойних військ МВД СРСР — спеціалізоване формування, що було незалежним від табірної адміністрації і підпорядковувалося не ГУЛАГу, а безпосередньо МВД⁵⁶.

У житлових та виробничих зонах концтаборів нагляд за поведінкою в'язнів здійснювала внутрішня наглядова служба, особовий склад якої комплектувався із числа комуністів та комсомольців місцевого партійного активу, що мали досвід відповідної служби⁵⁷.

Неодноразовими були випадки свавілля охорони таборів, коли вояки убивали в'язнів, трактуючи їхні дії як втечу чи порушення «запреткі», перетинання якої вважалося спробою втечі. У Горлазі був випадок, коли охоронець убив в'язня, а потім перетягнув його труп за заборонену зону⁵⁸. У Степлазі 1951 р. вояки ВОХР кинули в'язневі пачку сигарет у заборонену зону і пообіцяли не стріляти в нього, щоб він міг забрати її собі. Коли в'язень спробував дотянутися до сигарет та перетнув «запретку», охоронець вбив його⁵⁹. Подібне свавілля спостерігалось і на виробництві, коли в 1949 р. в Озерлазі під час вирубки лісу на визначеній ділянці заборонену зону було позначено гілками, а не колючим дротом. Один із в'язнів, збираючи гілки для вогнища, згідно з наказом бригадира, наблизився до уявної огорожі і був убитий охоронцем за 1,5 м від неї. До помираючого підійшов в'язень-священик і також був убитий охоронцем⁶⁰.

Конвоїри знущалися з в'язнів під час провадження в'язнів на роботу або з неї. Процес конвоювання супроводжувався нецензур-

⁵⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 564; Кривуцький І. За полярним колом... — С. 51.

⁵⁶ Смирнов М. Б., Сигачев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960... — С. 52, 72.

⁵⁷ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960. — С. 557.

⁵⁸ Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії... — С. 104.

⁵⁹ Порендовський В.-І. У кітнях Степлагу... — С. 108.

⁶⁰ Княжицький А. На дні СРСР... — С. 173.

ними лайливими спонуваннями на адресу в'язнів⁶¹. Попередження конвою «Крок вліво, крок вправо, стрибок на місці розцінюються як спроба втечі! Розстріл на місці!» були не просто нормою виконання службових зобов'язань, а й прямою погрозою розправи.

Попри те, що у особлагах, згідно з офіційними документами, кримінальних в'язнів (мовою таборового жаргону — «урків», «уркаганів», «блатарів») не мало бути, окремі групи таких в'язнів сюди прибували. Адміністрація ІТЛ «закривала очі» на свавілля кримінальних щодо політичних, своєю чергою кримінальні, залякуючи політичних, встановлювали бажану для адміністрації дисципліну. В особлагах групи кримінальних в'язнів були у меншості — 1 до 5⁶², таким чином кількість політичних сягала 70 %⁶³. Представники адміністрації таборів призначали «урків» на полегшену роботу, переважно в межах табірної зони, за виконання робочої норми видавали повний харчовий пайок⁶⁴. Таким чином кримінальні в'язні мали кращий фізичний стан, щоб виконувати своє головне призначення — підтримувати «дисципліну» та порядок в особлагах.

Адміністрація особлагів толерувала звичний для кримінальних спосіб життя: крадіжки речей політичних, психологічні цькування й фізичні знущання, а часом і вбивства⁶⁵. Ці явища були характерними і для ІТЛ, проте набули особливих форм саме в особлагах. Оскільки кількість кримінальних в'язнів була малою і чинити силовий тиск вони не мали змоги, в особлагах їх використовували для донощитва на політичних (на табірному жаргоні донощиків називали «суками»).

У Горлазі в 1949 р. зафіксовано випадок цькування, що був не поодиноким: «Крім бригадира, у їдальні “підтримував порядок” якийсь Закандикін — справжній дикун, зовсім озвірілий. Низького зросту, кремезний, обличчя широке з виступаючими вилицями. Не був навіть бригадиром. Його весь час цькували на людей. В їдальні бігав з ломом поміж столами і бив по спині, кого попало»⁶⁶.

⁶¹ Порендовський В.-І. *У кістках Степлага...* — С. 83.

⁶² Там само. — С. 71.

⁶³ ГУЛАГ: *Главное управление лагерей. 1918–1960...* — С. 656.

⁶⁴ Княжицький А. *На дні ССРСР...* — С. 169.

⁶⁵ *В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу...* — С. 85, 149; Епплбом Е. *Історія ГУЛАГу...* — С. 229, 236–237.

⁶⁶ Кривуцький І. *За полярним колом...* — С. 17.

Вид на Магадан в 1940—1950-х рр.

Загалом важкі побутові умови, режим, примусова праця та цькування в'язнів мали на меті підрив не лише фізичного, а й психологічного стану людини: вселити почуття безнадії та приреченості. І. Кривуцький так описує свої почуття в січні 1949 р. у Норильську: «Запам'яталися епізод і дата 31 січня 1949 року. Працюю вже три місяці в таких [важких — І. Д.] умовах. Усвідомлюю і відчуваю, що фізичні сили й настрої падають. Кудись поділась любов до життя, думи про опір злим силам, мрії про боротьбу. Я вже ні про що не думав, тільки як би поїсти та поспати і зберегти, де можна, хоч трохи фізичних сил»⁶⁷. В'язень Степлагу В.-І. Порендовський описує цей стан таким чином: «З кожним днем було чимраз гірше, з кожним днем люди ставали чимраз слабші, а бригадири — щораз то лютіші»⁶⁸. Такий апатичний стан в'язнів забезпечував адміністрації бажану дисципліну, проте призводив до швидкої смерті в'язнів.

Після смерті Й. Сталіна та проголошення амністії, внаслідок якої було звільнено бл. 1 млн. в'язнів, переважно неповнолітніх,

⁶⁷ Кривуцький І. *За полярним колом...* — С. 22.

⁶⁸ Порендовський В.-І. *У кігтях Степлагу...* — С. 77.

жінок та кримінальних елементів, в'язні особлагів очікували змін табірної режиму. Проте ситуація не змінювалася, тому актив в'язнів — колишні вояки УПА, члени ОУН і учасники литовського резистансу⁶⁹, організував т.зв. «зеківську революцію» — низку повстань політичних в'язнів особлагів Горлагу та Воркути в 1953 р. та Степлагу в 1954 р.

Приводом для цих повстань стало неодноразове несанкціоноване використання вогнепальної зброї конвойними військами проти в'язнів. Так, у Степлазі приводом виступу став розстріл конвоїром Калімудіним колони в'язнів 15 травня 1954 р., внаслідок чого 18 осіб було вбито, а 33 — поранено⁷⁰, використання кримінальних в'язнів для залякування політичних, як це сталося у Норильську (Горлаг), коли 21 травня 1953 р. в 2-е табірне відділення за вказівкою начальника генерала І. П. Семьонова для втихомирення в'язнів було переведено групу кримінальних, озброєних ножами. Внаслідок цього відбулася різанина із багатьма жертвами⁷¹. Усі вищевказані повстання об'єднувала форма протесту в'язнів — страйк та відмова виходу з житлової зони концтаборів. Адміністрацією концтаборів та МВД СРСР було використано різноманітні засоби придушення виступів в'язнів, зокрема й виняткові. Головним своїм завданням адміністрація бачила перевести в'язнів з бараків, погрупувати їх на менші групи по 100 осіб, для того щоб арештувати активних учасників та організаторів повстань⁷². Втілюючи в життя такий план придушення, представники адміністрації здійснювали радіотрансляції промов керівників або членів спеціальних комісій МГБ СРСР (у Горлазі виступав керівник урядової комісії полковник Михайл Кузнецов, Речлазі — начальник управління генерал-майор Александр Дерев'яно, а в Степлазі — начальник ГУЛАГу генерал-лейтенант Іван Долгіх), завданням яких було залагодження питання виступів в'язнів та повернення звичної ситуації у особлагах. У цих промовах в'язнів запевняли, що їхні вимоги будуть узгоджені з керівництвом СРСР та виконані. На в'язнів окремих відділень це мало свій вплив: у 1-у відділенні

⁶⁹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 568, 576, 654.

⁷⁰ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно»... — С. 191.

⁷¹ Там само. — С. 186.

⁷² ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 570, 571.

Лісоповал

Горлагу переконані промовою в'язні самі видали адміністрації організаторів⁷³; те саме відбувалося в 16-у відділенні Речлагу⁷⁴.

Наступним етапом було введення неозброєних охоронців та наглядачів таборів у житлову зону з метою арешту організаторів виступів⁷⁵.

Окремим кроком була демонстрація сили адміністрації таборів. У Речлазі озброєну охорону вишикували навколо бараків, що спричинило припинення страйку (так відбулося у 3-й, 4-й та 13-й зонах Речлагу)⁷⁶.

Також у Горлазі збільшено «заборонену зону» табору⁷⁷, що мало на меті залякування в'язнів, оскільки відкривало можливість воякам ВОХР використовувати вогнепальну зброю проти страйкарів.

⁷³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 570.

⁷⁴ Там само. — С. 582.

⁷⁵ Там само. — С. 573, 577, 583.

⁷⁶ Там само. — С. 582.

⁷⁷ Там само. — С. 570, 572.

Винятковим явищем придушення повстання є використання водометів у 6-му жіночому відділенні Горлагу та збройне придушення повстання в 1-му відділенні Горлагу та у Степлазі. Для придушення страйку в 6-у відділенні адміністрація використала три пожежні машини, що струменем води від 3-х до 8-и атмосфер розігнали в'язнів, після чого на територію зони було введено охорону табору та ізольовано організаторів страйку⁷⁸.

В 1-у відділенні Горлагу відбулося захоплення військами МГБ зони з використанням вогнепальної зброї, внаслідок чого 11 в'язнів було убито, 14 важко поранено (з них 12 померло) та 22 особи легко поранено⁷⁹. Під час придушення повстання у Речлазі адміністрація намагалася використати пожежні машини, як це відбувалося у Горлазі. Проте в'язні напали на обслугову машин. Тоді охорона розстріляла в'язнів, унаслідок чого 42 в'язні загинули, 135 було поранено⁸⁰.

Повстання у Кенгірі (Степлаг) було придушене з використанням військової техніки. 21 липня до табору прибув перший відділ МВД: 5 танків Т-34, 1700 солдатів та 89 собак. Їх вторгнення у табір 26 липня завершилося смертю 600—700 в'язнів. Опісля розпочалися розправи над керівниками: Герша Келлера, Юрія Кнопмуса та Єгора Слученкова розстріляно, іншим додали терміни та розпорошили по таборах суворого режиму, зокрема відправили в Берлаг (район м. Магадана, в народі відомий як табір «Колима»)⁸¹.

Табори спеціального призначення (особлаги) виконували в 1948—1954 роках роль головного засобу систематичного репресивного тиску на колишніх учасників антирадянських рухів, зокрема українського визвольного руху. Їх функціонування було спрямоване на ізоляцію, фізичне виснаження, деморалізацію та остаточне знищення індивідуальності в'язня — морально та фізично. Для виконання цієї мети в особлагах запроваджено спеціальні правила, що відрізнялися від режиму ІТЛ. Режим в особлагах був суворий, в'язні виконували важкі фізичні примусові роботи при

⁷⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 575.

⁷⁹ Там само. — С. 572.

⁸⁰ Там само. — С. 583—584.

⁸¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. — С. 390; В'ятрович В. Історія з грифом «секретно»... — С. 192; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 632, 634.

занижених нормах харчування та неналежному медичному обслуговуванні. Певна лібералізація режиму в особлагах, що відбулась у 1950 р. (збільшення індивідуальної житлової площі, дозвіл на листування, залучення в'язнів до керівництва виконання примусових робіт, встановлення 10-годинного робочого дня із вихідними днями та покращення медичного обслуговування) не створила оптимальних умов життя для в'язнів. Частково це було спричинено формуванням в системі радянських концентраційних таборів особливої моделі морально-етичних традицій, що була перенесена з ІТЛ на новоутворену систему особлагів, а також незмінним свавіллям функціонерів адміністративних, слідчих, охоронних органів та сервісних служб системи концтаборів, що було викликане суб'єктивним ставленням до в'язнів. До особливостей цієї моделі слід зарахувати особливості взаємин між в'язнями, засудженими за політичні та кримінальні злочини, що мали форму конфронтації. Активна участь адміністрації таборів у цих процесах проявлялася у нацьковуванні кримінальних в'язнів проти політичних та ігноруванні злочинів перших супроти других. Загалом, система перманентного тиску на ув'язнених не виконала свого призначення, а навпаки, призвела до повстань в'язнів у особлагах у 1953—1954 рр. та, попри придушення виступів, початку ліквідації цього виду таборів в 1954 р.